

A NYELV KULTÚRAKÖZVETÍTŐ ÉS ÉRTÉKMEGŐRZŐ SZEREPE

Nyári egyetemünk idei témája: "érték és kultúra". S mivel saját témám tárgyalásakor a rövidke kurzusnak túl vagyunk a félidején, bátorkodom mind az "érték", mind a "kultúra" fogalmát ismertnek és körüljártnak venni; ami felment az alól, hogy definíciót kelljen adnom róluk. Némi magyarázatot igényel azonban talán maga a téma: hogy a kultúra és az érték vizsgálati körében miért kapott helyet a nyelv is. Mert azt már megértette - vagy legalábbis tudomásul vette - a hazai közvélemény, hogy amikor közéletiségről vagy politikai tömegmunkáról van szó, akkor néhány sor - nagyobb terjedelmű áttekintésekben akár egy egész bekezdés - kijár a nyelvhasználat kérdéseinek is. De hogy ez kiterjedjen a "kultúra", sőt ezen keresztül az "érték" fogalmáig, az korántsem magától értetődő mindenki számára.

1./ Induljunk akkor a "kályhától": az emberré fejlődéstől! Biológiai tekintetben az élővilág ma is két fő tartományra oszlik: valami vagy növény, vagy állat. Alsó szinten, az egyesjtüek birodalmában, a szétválás talán nem minden típusban tökéletesen, nem mindig kétségtelen; de a fejlettebb és felépítésükben differenciáltabb régiókban a kétfelé különülés egyre markánsabb. Ám vitathatatlan, hogy ennek a szétfejlődésnek a legmagasabb fokán sem alakult ki - ismétlem: biológiai tekintetben - semmiféle "harmadik rend"; ami tehát biológiai alkatát illeti, az ember kétségtelenül és egyértelműen az állatvilághoz sorolódik.

Mégsem tévednek azok, akik mai jellege alapján kiemelik az embert az állatvilágból, s fölébe helyezik. Főleg akkor, ha ezzel nem származását kívánják tagadni, hanem továbbfejlődését elismerni. Mert az a lépés, amelyet az ember a többi állathoz képest megtett, valóban minőségi eltávolodást eredményezett. Csakhogy nem biológiailag, hanem mentálisan. A növényihez képest az állati világban újként jelentkezik az érzékelés mellett az akarás; az embernél e kettőhöz csatlakozik a harmadik, mégpedig a legmagasabb rendű tevékenység: a gondolkodás.

Már az érzékelés is kapcsolatforma a külvilággal: a felőle érkező ingerek feldolgozása. Hogy ezek az ingerek hogyan hatnak az egyedre, az fejlettségének dolga. S még inkább fejlettség - elsősorban fajfejlettség - kérdése, hogy az egyed tud-e /vagy legalább próbál-e/ visszahatni az inger forrására. Ez az utóbbi már nem passzív reagálás a külső behatásra, hanem aktív; és minél fejlettebb fajhoz tartozik az élőlény, annál több a variációs lehetősége. Gondoljunk csak az érintés kiválasztotta visszahatásra! A csalán leveléből ez mechanikusan és automatikusan a méreg kibocsátását váltja ki; a darázs részéről már valamiféle "megítélés" kérdése, hogy az érintést támadásnak fogja-e fel, s ennek megfelelően szúr vagy nem szúr; a domesztikált kutya pedig az érintés helyzetének és fajtáinak mérlegelése alapján a reagálásformáknak széles készletéből válogathat.

De ha a reagálásformák készlete bővült is, a válogatás lehetősége a stereotípiákon belül marad. S bár a magasabbrendű állatfajoknál az érzékelés - az érzékszervek differenciálódása révén - egyre inkább analitikussá válik, a reagálás mégis globális, és a külvilággal való kapcsolatba lépés az "itt és most" jegyében zajlik minden alkalommal, még ha ismétlődnek is a formái. - Ami pedig a "partnerre" való ráhatást illeti: a hívás meg az üzés is inkább "onkifejezés" még, semmint "közlemény"; azaz kommunikatív értékűvé inkább a hatása teszi, mintsem a szándék vagy a forma. Sőt, valójában a

"partner" nem is válik ki élesen a "külvilág"-ból, annak része marad; azaz nem "másik szubjektum" az észlelő és megnyilatkozó egyeddel szemben, hanem csak része az osztatlan "nem én"-nek.

Ezt az osztatlan "nem én"-t az észlelő "én" a reá közvetlenül gyakorolt ingerek, stimulusok alapján észleli, minősíti, s ennek megfelelően reagál rá. Az érintkezésnek "itt és most" jellege a szituációhoz kötöttséget jelenti elsősorban: a számára kellemes ingerhez már az egysejtű is közeliíteni igyekszik, a számára kellemetlentől pedig távolodni; s lényegében ugyanezt teszi a legfejlettebb is, amikor keresi táplálékát vagy oltalmát, illetőleg elkerülni vagy elhárítani próbálja ellenségét. S még abban is hasonlít a magatartásuk egymására, hogy ami nem "itt és most" van, vagyis kívül esik a látókörön, a közvetlen érzékelhetőség szféráján, az számukra mint "ott és akkor" nincs; azaz nem létezik, mint magatartásukat befolyásoló tényező.

Röviden szólva: az élőlény a fejlettségnek ember alatti szintjén hat ugyan a környezetére, de nem tudatosan alakítja; sőt a hozzá való alkalmazkodásban is csak az ösztönei vezérlik, távol a tapasztalatok diktálta belátástól. Az élőlények közül egyedül az ember az, amely felül tudott emelkedni az "itt és most" kötöttségein, kiszabadult a szituáció rabságából, látókörét ki tudta terjeszteni az "ott és akkor" szférájára; mégpedig nemcsak térben távolabbra, hanem időben is, visszafelé és előre egyaránt. S mindezek jóvoltából még az "itt és most" keretében is másképp mozog, mint a többiek, minthogy érzékelése meg érzék- és akaratnyilvánítása közé új réteg ékelődött: a külvilágot leképező és elemző - s ezért emlékezésre és tervezésre is módot adó - gondolkodásé.

Az emberi agy az egyetlen, amely elemezni tudja a valóságot, mégpedig elemeire és viszonyaikra bontott szerkezetében. S mivel a külvilágot analizálni képes, azaz gondolatban szétbontani, e tevékenységforma megfordításával, ennek ellen-

tettjeként, rekonstruálni is tudja annak szerkezetét és folyamatait. S ettől már csak egy lépés az, hogy a leképezés elképezésbe csapjon át; vagyis hogy az emberi agy a megismert és rekonstruált szerkezeti formák és folyamatok mintájára konstruálni tudjon olyat, ami a valóságban nem úgy van, de lehetne úgy, vagy esetleg nincsen, de létezhetne; hogy előre felvázoljon olyat, ami még nem valósult meg, de - épp erre az elképezésre /igy is mondhatnánk: előreképezésre/ támaszkodva - megvalósítható. - S itt már nagyon közel jutottunk ahhoz, ami e nyári kurzusunknak központi hőse: az érték és a kultúra fogalmához.

2./ De fontos felmérnünk: minek is köszönheti az emberi agy ezt a képességét! Könnyű a hívőnek: ő ezt isteni adománynak tartja, a hatodik nap csodájának; így nem kell értenie. Ám ez a feltevés az emberre nézve mélységesen megalázó; hiszen érdemtől független ajándéknak könyveli el azt, ami pedig valójában saját vívmánya, keservesen elért eredménye. - Ha felteszszük a kérdést: hogyan is kezdődhetett, e kérdésben a"-hetett" a legfontosabb elem. A múlt idő kettős -t--je a hajdani, ködbe vesző korokra utal benne; a -het képző pedig arra, hogy amit erről mondhatunk, az túlnyomórészt bizonyíthatatlan. Csakhogy amit bizonyítani nem tudunk, azt azért valószínűsíteni még sikerülhet!

Hogyan is csinálja a kötél-táncos? Keres két szilárd pontot, s azok közt feszíti ki kötelét a - különben áthidalhatatlan - szakadék fölött. A fontos csak az, hogy ne akarjon túl nagyokat lépni; s hogy az egyes mozzadatok mindig az előzőek sorát folytassák, egyben a következőket készítve elő. S vigyáznia kell persze, hogy a kötélen haladjon, ne veszítse el közben az egyensúlyát. - De bizhatunk, a másik oldalon, a dialektika törvényeiben is. Ha a dialektikát úgy tekintjük, mint a feltáró gondolkodásnak olyan szabályhálózatát, amely épp azért feltáró, mert a valóság mozgásának és szerkezetének tükröződéseként került a gondolkodásba, akkor az alapvetően egyoldalúnak tűnő viszony valóság és gondolkodás között erre az

esetre nézve visszafordítható; azaz feltehetjük, hogy amit az emberi agy itt folyamatként konstruál, valójában csak rekonstrukciója a lezajlottaknak. Egy a lényeg: e gondolatbeli lépéseink úgy kövessék egymást, hogy a feltételezett következő fázisba ne kivülről kerüljön bele új elem, hanem - ha csak csirájában is - ott rejtőzködjék az előző állapotban, természetesen gyökerező belső ellentmondásaként, s úgy fejlődjék azután a továbbiakban az ellentét egyik tagjává.

Nos: mi szolgálhat ehhez a gondolatmenethez két fix pontként? Az egyik - az érzéketlen állomás - lehetne éppen a mai, fogalmivá fejlődött emberi gondolkodás. De hol van ehhez az ellenpólus? Arról, hogy az állatoknak, a legfejlettebbeknek is, fogalmaik nincsenek, könnyű meggyőződni. De hogy a képzetviláguk milyen fokon áll, mennyire állandósult vagy alkalmi szintű; hogy a külvilágról való ismereteikben mennyire jutottak el például az ok-okozati viszony felismeréséig; hogy reagálásuk pusztán - majdhogynem automatikus - következménye-e a stimulusnak, vagy valamiféle értékelő állásfoglalás, esetleg épp következtetés eredménye; s a "partnerre" hatásuk milyen fokon célja, s mennyire csak folyománya megnyilatkozásaiknak: mindez maga is kérdésesebb annál, semhogy "fix pontul" szolgálhatna a kötél kifeszítéséhez, és főleg: megtartásához.

Marad a megfogható, az érzékelhető két tényező: az állati hangos megnyilatkozás az egyik oldalon, s az emberi beszéd a másikon. S itt persze ki kell akkor iktatnunk minden oldalágat és vargabetűt. Például a méheknek sokat emlegetett /s más szempontokból valóban figyelmet érdemlő/ kommunikációs rendszerét. De még az emberszabásúakkal végzett /egyébként korántsem sikertelen, s nem is haszontalan/ jelhasználati kísérleteket is. Az elsőt azért, mert a méhek kommunikációs rendszere alapvetően kinetikus szintű /mozgásra épülő/; tehát az emberhez vezető úton alatta áll a legkezdetleesebb kinetikus-akusztikus /azaz mozgás és hang együtteséből álló/ megnyilatkozásfajtáknak, amelyek a mai akusztikus /vagyis hangnyelvre alapuló/ formá-

hoz vezettek. A másodikat meg azért kell kizárnunk, mert az emberszabásúaknak emberi fogalmakra való "megtanítása" tartalmában ellenőrizhetetlen, formájában kinetikus-manipulativ /azaz mozgási kötöttségű, és hangadás helyett tárgyi szimbólumok kezelésére alapított/ eljárás, amelyről épp az nem bizonyítható, hogy túlmegy a feltételes reflexek kialakításának fokán.

A maguk eredeti környezetében természetes életüket élő állati közösségek megfigyelése azt tanúsítja: az állatok közül a madarak, majd az emlősök csoportjaitéknak koordinálásában kap egyre nagyobb szerepet a gégében keletkező hang. Jelentőset, de korántsem abszolútat. A hangadás ugyanis nem egyedül jelentkezik, csak egyik eleme, komponense egy olyan magatartásformának, amelyik az egész testre jellemző. A kutyán mindannyian megfigyelhettük: nemcsak a torkával ugat, vakkant, csahol, vonít, hanem mindig az egész testével. /Egy kakason ki is próbáltam gyermekkoromban: összekötött szárnyakkal nem tud kukorékolni, ahhoz szabadon lefeszítve verdesnie kell velük./ - De már az állatok e komplex megnyilatkozásának is a hang a legnagyobb távhatású komponense: távolabbról és sötétben és bokrok között és háttal a teljes magatartásformából egyedül a hang észlelhető. S nem nagy tapasztalat kell ahhoz, hogy a hang minőségéből következtessünk arra az izomfeszültségre, amelyhez társul, s mindebből arra az idegállapokra, amely az egész jelenségegyüttest létrehozta.

Ennek az idegállapotnak - s az általa kiváltott megnyilatkozásnak is - elsősorban oka van. Azt mondhatnánk: az állat azért nyilatkozik meg, mert... S ez azt jelenti: funkcióját tekintve az állat hangadása /s ezt magában foglaló teljes megnyilatkozásformája/ elsődlegesen önkifejezés. Hatása azonban túlmegy ezen: a hangot adó egyed tájékoztatja is a többit - persze csak idegállapotáról, nem az okául szolgáló külső eseményről. Sőt befolyásolja is őket magatartásukban: figyelemre, védekezésre, menekülésre /esetleg épp közeledésre/ ingerli - alapvetően persze nem valamiféle "megértés" útján,

hanem csak a hangja által kiváltott, vagyis a "közvetlen rezonancia" elve alapján létrejövő idegállapotuk révén.

S minthogy a "kommunikációnak" ez az eszközkészlete biológiai megalapozottságú, faji kötöttségű, spontán használatú: az egyednek mint jelzésvevőnek /hogy hasson rá/ nemcsak "értentie" nem szükséges, hanem mint megnyilatkozóknak /hogy hasson vele/ "tanulnia" sem kell. A közmondás - "Tanulja, mint kiskutya az ugatást" - félrevezet. A lakásban egyedül felnevelt kiskutya is ugatni kezd egyszer. Nem azért, mert tanulta, hanem azért, mert kutya. Igaz: az első egy-két alkalommal megrémül a saját hangjától, elbújik, körülkémlél, kívül keresi a hang forrását. De azután megszokja, és "tanulja", azaz gyakorolja. - Ám egyetlen állat - még a domesztikált, sőt az idomitott - sem tud túljutni az önkifejezés és a - nagyon kezdetleges - befolyásolás fokán.

Ez tehát az egyik szilárd pont, ide erősíthetjük a kötél egyik végét. A másik vége számára pedig fix pontul szolgál a kifejlett emberi beszéd. Nem "nyelv"-et mondtam, hanem "beszéd"-et. A nyelv az eszközök állományának szintje, a beszéd az ezeket működtető használaté. A kifejlett emberi beszéd persze nyelvet használ, nyelvre épül, de nem maga a nyelv. - Az emberi beszédnek, az egyén beszédcselekvésének természetesen mindig van oka, kiváltója; de fontosabb és jellemzőbb, hogy célja is. Az ember a beszéddel hatni akar; vagyis nem azért beszél, mert..., hanem azért beszél, hogy... S igaz: a beszédben az ember kifejezi magát, azaz kivetít, objektívál a belső, pszichikai világból valamit, ami enélkül mások számára /szerencsére/ érzékelhetetlen, megfoghatatlan. Ám az önkifejezés nem cél, csak alapfeltétel; a cél a mások tájékoztatása és befolyásolása.

És az ember fiának a beszédet /s az eszközeül szolgáló nyelvet/ bizony tanulnia kell. S nem is "emberül" fog beszélni, hanem ilyen vagy olyan nyelven - az őt körülvevő, befogadó, biológiai emberből mentálisan is emberré nevelő mikrotársadalom nyelvén. Szigorúan annak szokásai szerint. - Ez

azonban azt jelenti: az emberi beszéd szándékában-lefolyásában is társas tevékenység, s eszközeiben-kötöttségeiben is társadalmilag determinált.

3./ Segít-e a kötél abban, hogy átlépdeljünk az így kijelölt két pólus között tátongó mély szakadékon! Csak akkor, ha nem a formából indulunk ki, hanem a funkciókból. Abból, hogy már az állati megnyilatkozásnak megvan az a hármasszerepköre, amely az emberi beszédnek is: a kifejezés, a tájékoztatás és a befolyásolás. S hogy már a fejlődés állati fokán a hang az egyébként komplex magatartásformának leghatékonyabb eleme, ha más tényezők közé ágyazva is. - Minden attól függ: miben, milyen nagyságrendben látjuk az állati hangmegnyilatkozások folytatódását. Formai oldalról kereshetnénk a szóban: hangcsomó ez is, az is. Ám a szó csak képzetkeltésre alkalmas, a külső valóság egy-egy mozzanatának - elemének vagy viszonyának - jelölésére. Márpedig az ugató kutya, a nyerítő ló, nem "eszünkbe juttatni" vagy - mondjuk így - "megnevezni" óhajt valamit a külvilágból, hanem teljes jelzést ad a megnyilatkozó belvilágról.

A teljes jelzés, a teljes közlemény pedig - emberi letétben - a beszéd egységnyi formája: a szöveg. Igaz: ez a "szöveg" /az állatoké/ egyetlen mondatból áll, s ez a "mondat" egyetlen szónyi, s ez a "szó" egy tagolatlan-osztatlan hangcsomó. De értékében és érvényében teljes szöveg: kifejez, tájékoztat, befolyásol, s egyben - bármennyire kifejtetlen is - felkelti a teljesség és lezártág érzetét. - Funkcionális oldalról nézve tehát "kezdetben vala a szöveg", s ez tagolódott mondatokra /eleinte egyetlen hangcsomókból állókra, de már egymást követőkre és más-más funkciót hordozókra;/ majd ezek a mondatok még tovább, mondatrészekre.

De maradjunk a funkcionális szétkülönülésnél. Az önkifejezésre meg a mások befolyásolására szolgáló hangmegnyilatkozások /mint komplex magatartásformák távhatású elemei/ már állati fokon elkülönülhettek egymástól. A kotlóstyúk, ha vércsét lát a levegőben, a veszélyhelyzet támasztotta izgalmát fejezi

ki: itt az önkifejezés dominál; s az a hatás, amit e hanggal csirkéire /meg a többi kotlósra/ tesz, talán csak szándékolatlan következmény. A fészkére támadót azonban befolyásolni akarja: elhárítani, pontosabban: elüzni, távozásra készíteni. Mellékhatásként mind a két megnyilatkozásforma ad persze tájékoztatást is. De nem ábrázolóan, s nem is a külvilágról, csak a "belvilágról": arról a hatásról, amit az adott ingerforrás ott és akkor a megnyilatkozó idegállapotára tett.

Az emberi nyelvekben ez az "ószállapot" az indulatszók készletében konzerválódott. A "Jaj!" az érzelme kitörésnek, a "Hess!" a befolyásolást célzó akaratnyilvánításnak - adott esetben - ma is szöveg /de legalábbis mondat/ értékű hordozója. E kettő mellett már emberi a harmadik típus, a "Reccs!", amely úgy utal a külvilágra, hogy az a megnyilatkozásnak nemcsak kiváltója, hanem tárgya is. Ennek - a hangutánzó-hangfestő indulatszók típusának - megjelenésével erősödik a kifejezés és a befolyásolás mellett a tájékoztatás is következményből szándékká a kommunikáció funkciói között; s ezzel jelenik meg az "én" /a megnyilatkozó, a "beszélő"/ és a "te" /a megnyilatkozás címzettje, a "hallgató" avagy "beszédpartner"/ mellett az "ő" vagy "az" /a megnyilatkozás tárgya, a külvilág/. S így különül el az első három "mondatfajta" /valójában megnyilatkozásfajta, azaz szövegfajta/: a felkiáltás, a felszólítás és a kijelentés.

S ha már tartalmilag elkülönültek, akkor lineárisan össze is kapcsolódhatnak. "Jaj! Hess!" az egyetlen megnyilatkozásba összesodródott két "mondat" közül az első az ijedelemnek, a második a távozásra való felszólításnak /vagyis az első az érzelme, a második az akaratnak/ immár önállóvá különült kifejezője. "Uccu! Reccs!": ebben meg a gyors távozásra való felszólítás és az ezt mintegy megokoló tájékoztatás kifejező eszköze társul. - Az elemek felől nézve ez szintézis, azaz összerakódás; a funkciók felől közelítve azonban analízis, hiszen tagolódás. Az eredetileg egyetlen hangcsomóból álló - s a három kommunikatív funkciót osztatlanul-oszthatatlanul betöltő /vagyis teljes szövegértékű/ - megnyilatkozás úgy bom-

lik itt részekre, hogy /első példánkban/ külön elem fejezi ki benne a meglepődés érzelmét, külön a felhívó akaratot; illetőleg /második példánkban/ önálló kifejezést kap a felszólítás, s ugyancsak önállót a -mintegy magyarázatul is szolgáló - tájékoztatás.

Az így kikristályosodó három "mondatfajta" persze még a fejlődésnek ezen a fokán is szómondat: ha tartalmilag szétkülönült is, formailag még mindig egyetlen elemű. Ám érezhető, hogy mindegyik típus mögött ott rejlik - és sejlik - már a kommunikációnak egy-egy tényezője. A "Jaj!" mögött az "én" /hiszen a "beszélő" belső állapotát fejezi ki/; a "Hess!" mögött a "te" /hiszen a "partner" a cselekvésre felhívott egyed/; a "Reccs!" mögött pedig az "az" /a kettőnkön kívül álló világnak valamelyik része, eleme/. - S ha ez utóbbi tipust - a külvilágra utalót, a dominánsan "tájékoztató" szándékút - egy rámutató gesztus egészíti ki, ez újabb minőségi ugrást készít elő. Mert a rámutató gesztus akkor "kijelöl", s ezáltal az addig mondatzó értékű hangcsomó már csak "minősít". /Mai természetesen sántító - példával: ha a "Reccs" eredetileg ezt jelenti: "A faág - letörik", a rámutató gesztus átveszi a "faág" jelentését, s a "Reccs!" áttolódik az "eltörik" jelölésére./

S ha végül ezt a rámutató gesztust egy rámutatás értékű szó helyettesíti /tehát: "Az - reccs!"/, már a kételemű, sőt kéttagú mondatnál tartunk. Az alany értékű "az" mellett itt a "reccs" már egyértelműen állítmány. S ezzel megjelenik - kikristályosodik - a gondolkodásban a logikai ítélet; vele szoros egységben és tőle elválaszthatatlanul a beszédben a tömondat. - S ezzel az emberi agy valami olyat végez el /a gondolatban/, amit az ember valójában /manipulative/ képtelen megtenni. Hiszen a gondolkodás a logikai ítéletben elválasztja a jellemző jegyet a hordozójától /a tulajdonságot vagy mozgásformát a dologtól/; s e szétválasztás eredményét /mondat alakjában/ más számára is érzékelhetővé - vagyis saját gondolatát másnak átadhatóvá - teszi. "Az ég kék", "A szarvas fut":

e formulákban az emberi agy a valóság szerkezetébe hatol, s e folyamat eredményét rögzíti, és tükrözi immár mások számára is érzékelhető és követhető módon.

4./ Valójában itt van a forrása mindennek, ami érték és kultúra a továbbfejlődés során. Az ember azért tud aktiv - és alkotó, alakító - kölcsönhatásba lépni az őt körülvevő valósággal, mert egyre jobban megismeri a természetét; mert gondolkodása a külvilág elemeit, jellemzőiket, mozgásformáikat, kapcsolataikat, azaz a valóság részeit-részleteit és szerkezetét tükrözően feltárja; s az így megismert törvényeit visszaalkalmazva, fejlődésében befolyásolni is tudja; s mert mindent nem az egyénnek kell - kinek-kinek önmagának és minden nemzedéknek újból és újból - kiküzdenie, hiszen a tapasztalatok felhalmozása, letisztítása, rögzítése, épp a nyelviség révén, társadalmi méretű és történelmileg folyamatos, közös vívmány.

Amennyire igaz, hogy ember nélkül nem volna kultúra, de társadalom nélkül nem volna ember, annyira igaz az is, hogy nyelviség nélkül nem volna társadalom, tehát a valóságot tükrözni és befolyásolni képes - azaz kultúrát és értéket teremtő - ember sem. Engels - A munka szerepe a majom emberré válásában című, ma is figyelemre méltó dolgozatában - nem véletlenül állította a kérdés központjába a munka-gondolkodás-nyelv elválaszthatatlan /és sorrendezhetetlen/ együttesét. Csak épp a "nyelv" volna - legalábbis a kezdetekre nézve - "beszéd"-re helyesbitendő. Mert - mint láttuk - lépés az emberré válás felé már a tájékoztató szerepű /a hangutánzó/"mondatfajta" megjelenése, s még inkább a - bármilyen kezdetleges - kéttagú mondaté. Ám ezen a fokon a beszéd még nem szükségszerűen "nyelvhasználat"; genetikusan a nyelv a beszédnek nem előfeltétele, hanem terméke.

A nyelv ugyanis - mint a beszéd eszközkészlete - a beszédből a fejlődésnek egy magasabb fokán válik ki: a kifejlett és megerősödött kéttagú mondat talaján. Hogy hogyan, azt bizonyítani ismét csak lehetetlen, de valószínűsíteni nem ne-

héz. Az alany ugyanis megnevezi azt, amiről beszélünk, az állítvány pedig jellemzi ezt a megnevezett dolgot. Így azok az elemek, amelyek alanyul szoktak szerepelni, a beszédből /a mondatból/ kiválva a "dolgok" /azaz: a létező vagy akár csak társadalmilag elképzelt jelenségek/ nevévé válnak: főnevekké. Amelyek viszont állítványként szoktak állni, a beszédből /a mondatból/ kiválva a "jellemző jegyek" jelölőivé válnak. A jellemző jegy lehet statikus, állapotyszerű; ezeket jelölik a melléknévek; s lehet dinamikus, mozgásszerű; ezeket jelölik az igék. /A melléknévek később elkülönülő fajtája a - nyenyiségre utaló - számnév; s a főnévnek, melléknévként, számnévként - nem új valóságkategóriát tükröző - helyettesítői a névmások./

A beszéd persze minél fejlettebb, minél mélyebben valószínűsítő, annál társadalmibb természetű. Az állatok megnyilatkozásai, mint láttuk, biológiai kötődésűek: a kutya azért ugat, vakkant, csahol, vonit, mert kutya; s ezen belül hangjának jellemzőit fajtája határozza meg, nem származási helye. A kutya a világ minden táján "kutyául", a ló mindenütt "lóul" nyilatkozik meg. Az ember viszont nem "emberül", hanem valamilyen nyelven. S ezt a nyelvet nem örökli /csak elsajátításának képességét hozza magával/, hanem tanulja. Amit "anyanyelvnek" szoktak nevezni, valójában "környezetnyelv"; de mindenképpen "első nyelv", mert magának a fogalomalkotásnak, a gondolatfűzésnek, a valóságélménynek és valószínűsítőnek a nyelve az egyén számára.

Hogy mennyire az, s mennyire társadalmilag determináltan - vagy inkább: determinálón - az, annak a példái közismertek. Igaz: a társadalmak a nyelvekben a valószínűsítő tagolják-tükrözik. De a valószínűsítő a nyelvekben a társadalmak tagolják-tükrözik, s az egyén ezt a társadalmilag kialakított észlelésmódot kénytelen elfogadni. Csak egyre utalok most. Nekünk a világ legtermészetesebb dolga, hogy a "répa" az répa, a "rettek" pedig rettek, s a két dolog hasonlít egymásra, de nem tartoznak össze válfajokként. Válfaj viszont a sárgarépa, a fehértarépa, marha-

répa, céklarépa, cukorrépa stb.: a közös "répaság" összefogja őket. Azaz számunkra a "répa" nem pusztán fogalom, hanem valóságkategória. - Nos: az angolnak a carrot /=sárgarépa/, a tur-nip /=fehérrépa/, a sugarbeet /=cukorrépa/ stb. éppúgy csak "hasonlít" egymásra, mint nekünk a répa meg a retek; számára a "répa" nem létezik sem a fogalmak világában, sem pedig - ennek következtében - a valóságban.

Lám: minden szó azonosít és elkülönít. Amint a "répa" az répa és a "rettek" az rettek, ugyanúgy az asztal az "asztal" s egyben nem "szék", nem "ajtó", nem "körte". A borda a test csontozatának /esetleg a szövőszéknek/ egyik része; a létra olyan eszköz, amelynek segítségével falra mászhatok; a szekér a sokféle /szállító/ jármű egyike. Egymáshoz - számomra - semmi közük. A szlovák beszélő számára viszont a legszorosabban összetartoznak. Mert a borda az rebro, a létra az rebrík, a szekér pedig rebrinák; vagyis számára a létra: bordás falra mászó eszköz; a szekér pedig: létrás oldalú szállító jármű, amelynek létrás oldala bordákból áll...

De nemcsak a mai látás- és tükrözésmód érezhető a nyelvekben, hanem a történeti fejlődésnek ezer mozzanata. Aki előre felméri a dolgokat, az ma is megfontolja, fontolgatja, illetőleg latolgatja, bár font-tal és lat-tal régóta nem mérünk. A korlátokat nem tűrő ember féktelen, a rendbontó gyerek rakoncátlan; bár a kötő/fék/ a lószerszámok, a rakonca pedig a rönköket szállító szekérféleségnek volt - fegyelmezést, illetőleg összefogást szolgáló - része. Ma a rendbontókat kívánjuk ránca szedni; valamikor a bő szoknyával és bő vászongatyával tettük ezt. - És figyeljük csak: mindegyik példánk elvont /mentális/ jelentésű ma, bár konkrét /tárgyi/ vonatkozású volt régen. Ez természetes: az emberi megismerésnek - s az eredmény megnevezésének - ez az általános útja. Az érez és az ért a pszichikai életnek két fontos igéje, az érdekel még etikai vonatkozású is. Mindhármuk az ér /=hozzáér/ ige származéka. Aminthogy felfogom, amit értek, és megfoghatatlan számomra, amit nem értek...

Konkrétból az egyre elvontabba; a viszonyok között pedig a térből az időbe, onnan az oksáig és még tovább... Csak az időbeliséget kifejezőformákat nézzük: télen, nyáron, hétfőn, a helyviszonyt jelölő -on/en/ön raggal; délben, ez évben, a helyhatározó -ban/ben ragjával. De a módhatározói bátran és szépen alakok -an/en ragja is azonos eredetében a helyhatározói -on/en/ön-nel; s a részeshatározó majd birtokos jelző -nak/nek ragja is helyvonatkozású eredetileg /pl. falnak megy/. A helymajd idővonatkozású után eredetileg ut+á+n, vagyis a konkrét jelentésű út főnévnek birtokos személyraggal és helyhatározói raggal ellátott formája. Tehát "Jóska után megyek" eredetileg = "Jóska útján megyek", vagyis azon az úton, amelyiken ő ment. /Ma már a teljesebb alak, az útján is viszonyító elemmé vált, névutóvá; s persze még elvontabb jelentésben: "vétél útján jutott hozzá" = "vétél révén, vétél által" - s nem véletlen, hogy az itt elvont jelentésű szinonimaként megadott révén is a rév = "átkelőhely" főnévnek helyhatározóragos alakjából származik!/_

Igy indul meg, alakul és fejlődik /filogenetikusan/ a mikrotársadalmak, a nyelvi közösségek valóságmegismerő, valóságtükröző és valóságalkító tevékenysége; s ennek jóvoltából kapcsolódik azután a felnövekvő egyén /vagy biológiai megjelölésénél maradva: az új egyed/ a társadalom addig megszerzett ismereteinek, addig kialakított tükrözésmódjának és addig elért valóságformáló módszereinek /ontogenetikus/ elsajátításával mindezeknek nemcsak "együttművelésébe", hanem továbbfejlesztésébe is. Hogy az emberi egyed a társadalom kialakította kultúrájának, a közösség termelte értékeknek részese, élvezője, örököse, de egyben továbbadója sőt továbbalkítója is legyen, annak a mindezeket hordozó nyelviség a legfőbb biztosítéka.

Ezért az elmondottakban korántsem távolodtunk el a témakörtől, ha kissé távolabbról közelítettük is. De ezeknek végiggondolása teszi érthetővé, s igazolja egyben, hogy a világból annyi az emberé, amennyit megért belőle; s ő maga annyi a

világban, a világnak, amennyit annak számára meg tud fogalmazni önmagából, a saját - mások számára egyébként érzékelhetetlen - pszichikumából. Más fogalmazásban: a megértés fontos kapcsolatforma egyén és társadalom meg ember és valóság közt, de csak "magánértéket" hoz létre; ezt - illetőleg ennek kisebb vagy nagyobb hányadát - csak a megértetés teszi "közértékké", társadalmilag is létezővé.

5./ Sorozatunkban előadás vagy vita témájaként ilyen címet is találtunk: "Az emberi kapcsolatok kultúrája", "Közéleti politikai kultúra", "A családi élet kultúrája". Ha hiszünk, ha nem: erősen nyelvi érintkezésű kérdés mindegyikük. A fejlődésre való rövid visszatekintésünk azt mutatta: azóta ember az ember, amióta nem pusztán "megnyilatkozik", hanem partnerhez szól, mégpedig nem pusztán önmagáról, hanem /habár pszichikai szűrőjén átbocsátva/ a külvilágról. - Ezzel nem azt mondjuk, hogy beszédünkben az objektív valóság tükrözi önmagát, hiszen elismerjük a közbeiktatódó "én"-t. Azt azonban fontosnak tartjuk, hogy a beszédünkben tükröződő szubjektív valóság /azaz a megfogalmazott gondolatunk/ úgy tükrözze az objektív valóságot /a külvilágot/, hogy az, akinek a számára tükrözzük /tehát a kommunikációs partner/ úgy lássa ennek révén a dolgokat, ahogyan mi látjuk /azaz megértsen minket/, s a benne így kialakuló kép ne csak a gondolatunktól ne essen távol, hanem lehetőleg a /ebben tükrözött/ valóságreszlet természetétől se. - Röviden szólva: az érintkezés kultúrája - ha értékátadássá akar válni - minden szinten megköveteli, hogy ne csak arra legyünk tekintettel: mit akarunk kifejezni, hanem arra is, hogy milyen helyzetben és kivel akarjuk azt közölni, s hogyan kívánunk megnyilatkozásunkkal hatni rá.

Oktatási anyagból, nyomtatott szövegből idézem:

"Olyan tények, mint az amerikai imperialisták által megátadott koreai népnek, valamint a magyarországi ellenforradalmi lázadás leveréséhez nyújtott internacionalista segítség, 1956-ban az EAK elleni angol-francia-izraeli agresszió

visszaveréséhez az egyiptomi népnek adott támogatás, a Kubai Köztársaság megvédéséhez nyújtott politikai és katonai segítség, a csehszlovák nép megsegítése az ellenforradalmi kísérletekkel szemben, a leszerelés, a béke és biztonság megszilárdítása érdekében tett javaslatok, az NSZK és a szocialista országok kapcsolatainak rendezésére eszközölt lépések, a vietnámi népnek nyújtott segítség stb. nagyban növelték a Szovjetunió tekintélyét és befolyását."

Nos: ez a megfogalmazás a kifejezés oldaláról nem is kifogásolható, hiszen hiven tükrözi a szerző gondolatát, s ezen keresztül lényegében jól utal az e gondolatokban tükröződő valóságbeli tényekre és folyamatokra. De aligha annak szól, akinek kellene: a partnernek. A partner itt legfeljebb ha "megfejtő", de aligha "címzett". Ám akkor hogyan láthatná el a szöveg a tájékoztatás és az érzelmi-akarati befolyásolás feladatát! - A szerző, ha egyáltalán gondolt kommunikációs partnerre, láthatóan túlbecsülte felfogóképességét, azaz rosszul mérte fel megértési kapacitásának felső határát.

Ezt is oktatási anyagból idézem viszont:

"A párt vezető szerepe érvényesülésének fontos követelménye a politika végrehajtásának megszervezése. A helyes politikai állásfoglalások, döntések csak akkor biztosítják a kívánt eredményt, ha megfelelő módon hajtják azokat végre. A párt vezető szerepének mércéje a politika megvalósulása. Ugy, és annyiban érvényesül ez, ahogyan és amennyiben végrehajtják. Ezért a párt vezető szerepének másik oldala, hogy biztosítsa politikájának megvalósítását. Ez nagyarányú politikai szervező és nevelő feladatokat igényel."

Az önkifejezés oldaláról itt sem támaszthatunk kifogást, de még a valóságtükrözés szempontjából sem. Ami a szövegben foglaltatik, az lényegében igaz. - De hogyan hat a partnerre? Aligha azzal a sodró erővel, amely tájékoztat és mozgósít. Ha indit valamire, inkább csak bosszankodásra, hiszen

ötször is elmondja ugyanazt; kétszer némileg objektívabb megközelítésben /ti. "a politikának meg kell valósulnia"/, háromszor szubjektívabb szemszögből /ti. "a politikát végre kell hajtani"/. - Itt a szerző, ha egyáltalán gondolt partnerra, mélységesen alábecsülte a felfogóképességét, azaz rosszul mérte fel megértési kapacitásának alsó határát.

S egész közéletünk e két szélsőség között ingadozik; ami a partnertől való eltávolodásnak /s egyben a pusztá "önkifejezés" fokához való visszaközeledésnek/ egyszerre /tükröző/ következménye és /továbbterjesztő/ oka. Már ártterjed a magánéletünkre /illetőleg a lakásajtónk külső oldalán kezdődő "kisközéletünkre"/ is. Zárkóztottnak látszunk, pedig csak félszegek vagyunk: a lakószomszédoknak, liftbeli útitársaknak kerüljük a társaságát - vagy ha nem sikerül, legalább a tekintetét -, mert nem tudjuk: hogyan köszönjünk nekik, hogyan beszéljünk velük. Kisebb-nagyobb értekezleteken meg nemegyszer azért nem szólunk a dolgokba, mert nincs kellő beszédgyakorlatunk. Akinek meg van, az gyakran visszaél vele: nagyképpen zúditja a szóáradatot, ismét csak tekintet nélkül a partnerre...

Nem a nyelvvel van baj persze, csak használatával és - főleg használóival. Ezért jó, ha egyszer-egyszer megállunk, mint most, s közösen eltöprengünk a nyelvről, a nyelviségről; nem kis mértékben éppen kultúraközvetítő és értékmegőrző szerepükről. Mai kommunikációs problémáink jórészt nyelvi vetületben jelentkeznek; de gyökereik mélyre nyúlnak a társadalom történeti fejlődésének talajába. S hatásuk is erre vet árnyékot: a közösségi továbbfejlődésre. Pedig amint hajdanán a munka és a gondolkodás és a nyelviség elválaszthatatlan egységben tette az embert értékeremtővé, ma is csak e tényezők együttes fejlesztése vezetheti tovább.

Ugy tární fel az értékeket, úgy közvetíteni a kulturális fejlődés eredményeit, hogy mindenki részesülhessen bennük: a népművelésnek, ismeretterjesztésnek fontos - az öntevékeny közművelődés előkészítését szolgáló - feladata. S más oldalon:

az alkotó és közérdekű gondolatok olyan megfogalmazására nevelni a tömegeket, amely - tartalom és forma egységének jegyében - az önkifejezés mellett a tájékoztatás és a befolyásolás funkcióját is hatékonyan ellátja: az elérni kívánt közéleti demokratizmusnak nélkülözhetetlen feltétele. A polgári nemzet akkor számít kultúráltnak és demokratikusnak, ha van olyan rétege, amelyik kellő műveltséggel bír, s amelyiknek a közügyekbe való beleszólásához megvan a joga és emellett az arra való képessége is. A szocialista nemzet csak akkor tekinthető kultúráltnak és demokratikusnak, ha ez a rétege olyan széles, hogy potenciálisan az egész társadalmat magában foglalja.

Hát ettől bizony, még messze vagyunk. S hogy közelebb kerüljünk hozzá, azt "kivárni" nem lehet. Elérni kell, közös akaráttal, makacs erőfeszítéssel.

6./ Láttuk már: az ember számára a nyelv közvetíti a társadalom valóságalelemző tapasztalatainak eredményét, s a nyelv teszi lehetővé számára a maga tapasztalatainak továbbadását. Igazabban persze így hangzik ez: az emberi egyed számára valamelyik nyelv közvetíti az adott mikrotársadalom valóságalelemző tapasztalatainak eredményét, s ez a nyelv teszi lehetővé számára, hogy a maga tapasztalatait ennek a társadalomnak a határain belül továbbadja. - S ha így fogalmazunk, máris az anyanyelv kérdéséhez értünk, mégpedig annak kettős /felelemelő és korlátozó/ szerepét fedve fel.

Az anyanyelvről azt mondtuk korábban: környezetnyelv, a bennünket nevelő mikrotársadalom nyelve, annak történetileg kialakult fogalom- és gondolkodásrendszerével, látásmódjával együtt. De azt is mondtuk rá: első nyelv. Ez azt jelenti, hogy a fogalmaink és gondolatformáink ehhez kötődnek; de már az érzékelésünk módja is, hiszen ennek segítségével hatolunk be a valóság szerkezetébe-természetébe. S persze az anyanyelv - mint első nyelv /az egyén számára "a" nyelv/ - az áttétel nélküli önkifejezésnek, az önmagunk közvetlen kinyilvánításának és át-

adásának eszköze is: a kultúra elsajátításáé s egyben továbbteremtéséé. Anyanyelven azt mondjuk /vagy legalábbis: azt mondhatjuk, azt mondhatnánk/ mindenről, amit gondolunk róla. Az idegen nyelv más: azon csak annyit mondhatunk mindenről, amennyit azon a nyelven el tudunk mondani abból, amit gondolunk róla.

Az anyanyelv tehát felbecsülhetetlen értékű és hatású emelője az egyén kulturális fejlődésének: ennek segítségével csatlakozhat fel az emberi egyed közvetlenül és akadály nélkül saját mikrotársadalmának addig elért legmagasabb szintjére. - De ezen a ponton az anyanyelv bezár, megrekeszt; ezen a határon túljutni már csak idegen nyelven lehet, illetőleg /jó vagy kevésbé jó, és széles vagy szűkített skálán válogató, de mindenképp mások által szűrt és közvetített/ fordítások révén. S bizony idegen nyelven ismerkedni a világgal egy kicsit olyan, mint kesztyűben simogatni a bársonyt. Vannak persze vastagabb és vannak vékonyabb kesztyűk, még leheletfinom vékonyságú gumikesztyű is; de az idegen nyelv mindig másodlagos eszköze marad az ismeretszerzésnek is, az önkifejezésnek is. Mert az idegen nyelv használatában olyan fokra már kevesen jutnak, mintha harmadik kezük nőtt volna az anyanyelvi kettő mellé.

S aki eljut is, általában egy nyelven jut idáig. Pedig nyelv rengeteg van; még "világnyelv" is jónéhány /s a számuk még szaporodik/. Így az anyanyelv hatókörének legtökéletesebb túllépése sem jelenti az "egész világba" lépést. Pedig ma már mindannyian abban élünk! Egzisztenciálisan érintenek bennünket a legtávolabbi földrészeken zajló események is. Csak az ott elért kulturális eredmények, az ott keletkezett értékek maradnak számunkra megközelíthetetlenek vagy igen áttételesen /és mások tendenciózus válogatásában/ megközelíthetőek.

Az egyetlen megoldás: egy általános és közös másodnyelv az egész emberiség számára. Amelyre elég bárhol a világon egyetlen egyszer lefordítani bármelyik irodalmi művet vagy tudományos értekezést ahhoz, hogy azontúl már mindenkié legyen.

Amelyet első idegen nyelvként taníthatnának egységesen, a világ valamennyi alapfokú iskolájában. Azzal az egyszerű feladatmegosztással, hogy az anyanyelv a maga mikrotársadalmának szintjéig emeli az egyént, a közös másodnyelv pedig tovább, az emberiség mindenkori legmagasabb szintjére.

S mivel fontos volna, hogy mindeközben az egyének is, de a /még sokáig nemzeti/ mikrotársadalmak is megőrizhessék saját és sajátos - történelmük formálta - mentális arculatukat, s egyenrangúan átadhassák kultúrális értékeik legjavát az egész emberiségnek, akár "kis" nemzet fiai, akár "nagyoké": általános és közös másodnyelvül nem valamelyik /történelme által kiformált saját mentális arculattal bíró/ nemzeti nyelvet kellene kiválasztani, hanem olyat, amely mintegy sűrítménye, kvintesszenciája a spontán alakult /s ezért sok véletlen elemet, ballasztot is hordozó/ "természetes" nyelveknek, azt tartalmazva főleg, ami bennük közös és emberi.

A nyelvnek mind a kultúrákőzvetítő, mind az értékmegőrző szerepe nyerne és erősödne egy ilyen formával: így emelkedhetne mikrotársadalmi hatókörüből az egész emberiségre kiterjedő érvényűvé.